

ХРИСТО БОТЕВ И ХЕРМАН ВЕНДЕЛ*

ЗОРАН КОНСТАНТИНОВИЧ (Австрия)

С това съобщение въщност продължавам доклада си „Херман Вендел и културата на южните славяни“, изнесен в София на научната конференция на ЮНЕСКО, посветена на славянските култури на Балканите; докладът е публикуван в сборника с материали от тази конференция (Славянские культуры и Балканы. II, София, 1978, с. 209—212). По този повод нека ми бъде позволено, преди да говоря по непосредствената тема за отношението на Вендел към Христо Ботев, да се спра отново с няколко думи на проблемите, които изложих в споменатия доклад.

Херман Вендел е според мен изключително важна, но недостатъчно позната личност, когато става дума да се осветлят всички потенциални възможности за размисления върху южнославянската тематика.¹ Той умира през 1936 г. като емигрант в Париж. Още преди Първата световна война, като представител на социалдемократите, е избран в германския Райхстаг. Роден през 1884 г., той тогава е най-младият депутат в парламента. По професия е журналист и е проявявал особен интерес към културно-политическите въпроси, и то преди всичко към три кръга култури: германския, френския и южнославянския. Тъй като е роден в Мец, влизащ тогава в състава на Германската империя, интереса му както към немската, така и към френската култура можем да обясним с желанието му да посредничи между двата народа, които често са воювали. А обстоятелството, че особено се спира на Хайнрих Хайне, Георг Хервег, Фердинанд Ласал и Карл Маркс, се дължи на неговите политически убеждения. Публикувал е ценни студии за Бенжамен Констан, Бодлер, Флобер и Ари Барбюс, изтъкнат френски писател, който му е съвременник, а също така и близък със своите антифашистки разбирания.

Интересът на Вендел обаче към южнославянския кръг на култура е резултат на две щастливи, тясно свързани помежду си обстоятелства. Като журналист той влиза в допир с южнославянските земи и народи и истински ги обиква, а като политик тези контакти го вдъхновяват да обогати виждането си за бъдещите немско-славянски отношения. От една страна, той вижда обединена Германия до нейните етнически граници с южнославянските земи, а от друга — пространството от Врьпското езеро до Черно море също така обединено в една единна държава. В тази среща с един за немците дотогава непознат свят той иска да бъде искрен посредник. В увода си към сборника публикувани репортажи „Из света на южните славяни“ (1926) той пише: „Ако в своята твърде малко четена, но от научно гледище много ценна книга „Залезът на Австроунгарската монархия“ Фридрих Е. Г. Клайнвехтер

* Доклад, изнесен на втория международен колоквиум „Проблеми на българската литература“, състоял се от 22 септ. — 3 окт. 1987 г., организиран от факултета по славянски филологии при Софийския университет.

¹ Написани са няколко по-малки работи за него; едва неотдавна излезе по-подробна монография, докторска дисертация в университета в Мюнхен (R o s w i t h a B a u e r, Hermann Wendel als Südosteuropa — Publizist. München, 1987).

търди, че Европа знаела за Япония и Индия много повече, отколкото за южнославянските страни на Хабсбургската империя, то и до ден днешен светът на южните славяни все още не е огрян от ярката светлина на обедното слънце. И в Германия също много често владее почти енциклопедическо невежество за южните славяни, макар да граничат на широк фронт с нашата племенна общност, и един ден ще имаме и обща държавна граница с тях. Минаха времената, когато един Якоб Грим, един Александър Хумболт, един Леополд фон Ранке ратуваха най-усърдно за разбирането на южнославянските проблеми“.

А вече в пътеписната си скица „От Марбург до Битоля“ (1921) той поръчва на южните славяни: „Словени, хървати, сърби, македонци и българи, вие всички сте южни славяни; един народ, силотете се под един покрив, от Изонцо до Черното море; едно славянско царство, родено от волята на седемнадесет милиона, обхващащи всички племена; другото ще дойде от само себе си“.²

Освен този сборник пътеписни скици Херман Вендел е оставил два обстойни значителни труда за южните славяни: „Хабсбургите и южнославянският въпрос“ (1924) и „Борбата на южните славяни за свобода и обединение“ (1925).

В споменатия си доклад бях посочил още, че Херман Вендел е посветил едно свое есе на Христо Ботев, което след това е включено в сборника „Aus der Welt der Südslawen“ (с. 221—234). Този факт бе посрещнат тогава с особен интерес от българските колеги и не зная, може би междувременно есето на Вендел за Христо Ботев вече е вписано в германо-българистиката. Но независимо от това смятам за полезно да се спра на становището на един немец за големия български поет, както и на начина, по който той го включва в общия южнославянски кръг на културата.

Книгата на Вендел „Из света на южните славяни“ има три тематични раздела, посветени първо на разглеждането на политическите проблеми, след това на историческите и на трето място — на историята на социалистическата идея сред южните славяни; към този раздел е прибавен и подбор от пътеписни скици, а книгата завършва с преводи на избрани поетични образци от тези теми.

Интересно е, че есето за Ботев е включено в тематичния раздел за социалистическите проблеми, който започва с размисли за марксизма и южното славянство, следва статия за пътуването на Ласал на Изток, статия за историята на сръбския социализъм и накрая четири есета, всяко от които е посветено на една забележителна личност: Светозар Маркович, Димитрие Туцович, Душан Попович и Христо Ботев.

Поставянето на Ботев в такъв контекст не може да не събуди изненада, защото по-скоро би могло да се очаква, че Вендел, който е писал много за възраждането у южните славяни, ще постави този поет наред с Прешери, Петар Прерадович и Бранко Радичевич, обхващайки по този начин идеята за романтизма на славянския Юг. Но макар че Херман Вендел се е интересувал и за възраждането, главното му внимание е било насочено към социалистическата мисъл и нейното отражение в тази част на света.

Поради това в уводното есе, което въвежда към по-пълно запознаване с тези четири личности, Херман Вендел говори най-напред за това, как основоположниците на научния социализъм споменават за пръв път южните славяни. На тълкуването на Масарик, че тези споменавания са отрицателни, защото Маркс и Енгелс са били под влияние на антипатните на германските либерали към славяните, а са били под влиянието на Скерлич, че в случая се касае за шовинизма на славянофобите и на твърдението на Енгелс, че в случая се касае за шовинизма на славянофобите и едва ли не за германския империализъм, Херман Вендел поставя като противоядие факта, че Маркс и Енгелс са се интересували от славянските езици, че Енгелс на седемдесет и четири години започва да изучава български и още преди Миклошич има идеята да напише сравнителна граматика на славянските езици.

² Hermann Wendel. Von Marburg bis Monastir. Eine südslawische Reise. Frankfurt, 1921, S. 75.

Херман Вендел опровергава твърдението за антиславянското настроение на основоположниците на научния социализъм преди всичко с тяхното поведение в защита на Полша, с тяхното становище, че трябва да бъде възкресена разделената на три части Полша и че на така възстановената държава трябва да бъдат дадени всички устия на нейните големи реки. При това Вендел наистина не премълчава едно изказване на Енгелс, а именно, че на поляците би трябвало да се отнеме колкото е възможно от земите на Запад и в тамошните градове да се заселят по възможност повече немци под предлог, че тези земи трябва да се защитават; немци да се настаният преди всичко в Познан, а поляците да се изоставят в неблагоприятното си стопанско развитие, като бъдат зальгвани с изгледите Полша да получи Рига и Одеса; в случай обаче, че русите покажат интерес и се успее те да бъдат активизирани, би трябвало да се сключи съюз с тях и да се принудят поляците да приемат всички условия.

За да разберем подобно становище, разбира се, трябва да се върнем към духа на онези отколешни времена. Когато през 1848 г. в Средна и Западна Европа избухват революции, Маркс и Енгелс възхваляват поляците и унгарците, но след това се оттеглят от славянските народи, страхувайки се от панславизма, тъй като го смятат за „детински и реакционен“, за чисто фантазъмство, което, макар и несъзнателно, се поставя в служба на руския царизъм, а той потиска селските маси, заплашва Европа и е най-голямата опасност за успешния ход на революцията. Поведението на южните славяни в Австрия през бурните събития на 1848 г., борбата им против унгарците, която ги прави съюзници на Хабсбургите и накрая всъщност ги спасява, а също така и подкрепата, която сърбите в освободеното княжество дават на своите съотечественици отвъд Сава и Дунав, решително определят отношението на Маркс и Енгелс не само към хърватите и сърбите, но и към българите. Тогава те не мислят в духа на Хердер, а са на позициите на Хегел, който нарича българите, сърбите и албанците варварски остатъци и вместо да имат диалектично отношение към народите и към развитието на тяхното съзнание — смята Вендел — изхождат от твърде статичното разделение на революционни и нереволуционни народи.

Все пак Вендел накрая оправдава тези становища с обстоятелството, че Маркс и Енгелс са имали предвид революцията в по-широки размери, но когато размишляват върху турския въпрос, вече някъде към 1853 г., за разлика от искането да се запази съществуващото положение, върху което западните сили изграждат своята политика, те издигат искането да се образува „независима славянска държава на мястото на слабата и гнила Порта“, като смятат, че от това зависи бъдещият мир и то е условие за прогреса на човечеството. От 1856 г. Маркс започва в Лондон усилено да проучва литературата за южните славяни, а Енгелс вече смята южнославянските народи — както тези под австрийско иго, така и онези под турско, — за цялостен и единен етнос. Но през войната, която избухва през 1876 г., той отново вижда сърбите и черногорците като помощници на царизма и ги осъжда, а твърде отрицателно се изказва и за българите.

Следователно Вендел е на позициите, които Маркс и Енгелс са заемали по отношение на южните славяни от 1856 до 1876 г. Те са му близки, доколкото се борят за демократични, социални и революционни идеи, а е резервиран, когато става дума за националистични увлечения. От такава позиция трябва да се разбира и есето на Вендел за Христо Ботев и е характерно, че като мото той поставя мисълта на Христо Ботев: „Преди всичко трябва да бъдем човечи, а след това българи и патриоти“. Поради това и бунта на въстаналите на парахода, който ги довежда до брега на тяхното отечество, той описва повече като оперетен акт и като че ли с известна ирония проследява вълнението им в дъсера с родната земя. Но затова пък толкова по-упорито търси социалистическото зърно на тази акция, като се пита: на какво се дължи революционността у този български поет. Първите наченки намира в учението му в Одеса, където „младият българин попада с широко отворени, учудени очи в най-бурното десетилетие в историята на развитието на руския дух.“ Достоевски току-що е издал „Записки от мъртвия дом“. Тургенев е предал за печат

„Бащи и деца“, а Толстой е завършил ръкописа на своята величествена панорама „Война и мир“. Но още по-важно е, че младото поколение е опиянено от новото учение на Чернишевски, Белински, Добролюбов, Писарев, което като вихър ще отнесе старите божества от олтара. Новите лозунги на това развълнувано поколение са реализъм, радикализъм и революционност. У младия българин — смята Вендел, тогава настъпва подобно преобразяване, както и у сродния му по дух сръбски съвременник Светозар Маркович, когато той три години след пристигането на Ботев в Одеса се озовава в Петербург в подобен водовъртеж от идеи. Впрочем Ботев се надява на победата на Светозар Маркович на изборите в Сърбия и в сбъдването на тази надежда вижда доказателство, че сръбският народ е проникнат от идеята за южнославянско единство, че и сърбите, и българите се намират пред прага на велики и значителни събития.

През тези години Ботев възприема много ценни неща и от Раковски, и от Карвелов, и съзнава своя дълг към тези двама възрожденци. Но тъй като през 1872 г. излиза на руски „Капиталът“ на Маркс, по всяка вероятност — заключава Вендел — последните му години са били до голяма степен вдъхновени от мисловния свят на основоположника на научния социализъм. Все пак върху неговото оформяне решаващо влияние са имали руските бунтовници от шейсетте години на миналия век. Остава спорен въпросът, дали пътят на Христо Ботев не се е кръстосал и с пътеките, по които се е движил прословутият Сергей Нечаев, автор на „катехизиса на революцията“. Що се касае пък до учителя на Нечаев Михаил Бакунин, според оценката на Вендел той е имал най-голямо влияние върху сина на българския учител от Калофер. Ако изобщо има формула, с която Ботев би могъл да бъде определен, тя според Вендел гласи: „Неговата най-съкровена надежда се ограничаваше в края на краищата със силите на самите българи, та нетърпеливият му темперамент се надсмиваше на изискването за продължително възпитание на народа за политическа самостоятелност. Лозунгът му е бунт, не просвета. Говори се, че изпаднал на остро противоречие с Карвелов, чиято нерешителност издига паролата; чрез просвета към свобода. Ботев е от глава до пети не само човек на делото, а също като Бакунин обожава делото. Като учителя той вярва в революционния инстинкт у човека; и ученикът изхожда от предпоставката за душевната готовност на българина към въстание. Само една силна, смела, покоряваща личност е в състояние да разбунтува масите и да ги увлече със себе си и е убеден, че именно той притежава тази възшебна мощ.“³

Следователно Ботев е не само човек на действието, човек, който обожава делото, но той вярва в революционния инстинкт на човека и в готовността на масите да се вдигнат на въстание, стига да се намери силна и смела личност; и е убеден, че именно той е тази личност. В противопоставянето обаче на тези два принципа — от една страна, на всяка цена въстание, а от друга — подготовка за освобождаване чрез продължителен просветителен процес, ясно се вижда и становището на Вендел като социалдемократ, който вярва в еволюцията, в постепенното, но закономерно узряване на обществените ситуации.

Под влияние на руските революционери у Ботев пламва желанието да се жертвува за благото на целия народ, за победата на цялата общност. Оттам за Ботев е чужд буржоазният идеал, че в дадени условия животът трябва да се преживее колкото се може по-добре — чорбаджийски, угодничейки на турците. И както Бакунин вижда в разбойничеството една от най-доблестните форми на руския държавен живот, така Ботев величае хайдутството на Балканите като най-непосредствен израз на вродения у българския народ революционен дух. А и самият той, по примера на Бакунин, води подмолна война срещу съществуващите структури у българския народ, за да напълни празните каси на тайния революционен комитет; поради това е и толкова потресен от мъченическата смърт на Хаджи Димитър и Васил Левски.

³ Hermann Wendel. Hristo Botev. — Im: Aus der Welt der Südslawen. Frankfurt, 1926, S. 228—229.

Няколко момента събуждат у Вендел особен интерес към Христо Ботев и го вдъхват да избере именно този поет, за да напише за него отделно есе. Интересува го явно начинът, по който Ботев застъпва мнението, че науката, литературата, поезията и журналистиката трябва да бъдат в служба на политическата пропаганда. И Вендел непрекъснато пропагандира своите идеи чрез литературна дейност, така той се опитва да представи стиховете, които Ботев е успял да напише, като поезия, която напомня не трептенето на криле на затворена в стая птица, а волното летене на сокола.

Вендел е дълбоко впечатлен от факта, че Ботев е изпреварил духовното равнище на своето време. Изплашеното население бяга пред въстаниците, а бунтовниците загиват от своите гонители, черкезите. На думите на Христо Ботев, че голямата духовна сила е в това да кажем, че осъществихме своята цел, затова умираме, а вие не сте постигнали още тази цел, затова живеете — Вендел придава екзистенциално значение. Животът е ценен само ако има за какво да го жертвуваме.

Вендел е трогнат от стиховете, които Ботев е написал, дълбоко потресен от гибелта на Хаджи Димитър и Левски, от онова чувство на гордост, достойнство и болка, и се опитва да ги преведе на немски:

O Mutter mein, o liebes Vaterland,
warum so kläglich weinst und ächzt du?
Un Rabe, gottverfluchter Vogel du,
auf wessen Grab so schaurig kräichst du?

За стиховете от стихотворението „Хаджи Димитър“

Der Abend kommt, der Mond aufgeht,
Der Sterne Schwarm den Himmel überzieht.
Der Bergwald rauscht, der Nordwind weht,
Der Balkan singt ein Räuberlied... —

смята, че са мелодична, мъжка лирика, близка по ритъм на народната поезия.

А цялото есе завършва несъмнено с най-известните стихове в поезията на Ботев от същото стихотворение:

Wer da fällt in der Freiheit Turnier,
nimmer stirbt er, denn um ihn Klagen
Himmel und Erde, Natur und Getier
Und die Dichter besingen sein Wagen.

За Вендел Ботев е поет, който отъждествява народното въстание със социалната революция. Той е Самсон, борецът от Стария завет, надарен със свръхчовешки сили, който загива от измама, без да получи помощ от средата, която е трябвало да го приеме и подкрепи. Но в отказа на Ботев да се преклони пред техническите придобивки на западноевропейското развитие Вендел вижда вярата на поета, че балканските народи са способни от своя патриархален начин на живот да направят големия скок в социалистическото общество, преодолявайки бързо капиталистическото развитие.

Именно в есето за Христо Ботев могат да се видят по-ясните очертания на интереса на Вендел към южните славяни като цяло. За разлика от симпатиите към патриархалните култури на славянските балкански народи, които са в основата на всички дотогавашни спорадични интереси на Запада към тази част на Европа, за Вендел не са привлекателни проявите нито на епичното, нито на героичното, характерни за тези култури, нито дори народните песни, успели в определен момент да предизвикат най-много интерес и да оформят известна традиция в отношението към тези земи. Единствено у южните славяни Вендел намира национално съзнание, което той е готов да признае, доколкото то е свързано със социалните тенденции, и доколкото се изразява в любов към демокрацията и във възприемането на демократични форми на живот. Именно като такъв Ботев е вграден във визията на Херман Вендел за южнославянската общност.

Преведе от сръбохърватски: Лилия Кирова